

ТУРКИЙ АДАБИЁТДА ИЛОН ТИМСОЛИНИНГ БАДИИЙ ТАЛҚИНИ

Ҳамза Алламбергенов
Ўзбек адабиёти кафедраси
ўқитувчиси
2015 йил

Илон тасвирий санъатда ғайритабиий тимсол сифатида бошқа жонзотларга қараганда қадимийроқ. Милоддан олдинги иккинчи минг йилликка оид Сўхдан топилган қора тошдан ясалган икки бошли илон шаклидаги тумор диққатга сазовор [Пугаченкова Г.А: 5-сурат]. Бу буюм тасвиридан шу нарса англашиладики, у, биринчидан, аёллар учун мўлжалланган бўлиши мумкин, ёки ритуал маъно ифодалаб, Ўрта Осиё халқлари мифологиясида уйда доимий сақланадиган тимсол бўлиб, ҳосилдорлик, фаровонлик, айни пайтда, эркаклик кудратининг рамзи сифатида талқин қилиш мумкин.

Далварзинтепада олиб борилган археологик қазилмалар натижасида милодий I асрга оид илон шаклидаги билакузук топилган. X-XII асрларга оид Сайрамдан топилган туморчада шер, йўлбарс тасвири билан бир қаторда илонлар сурати ҳам тасвирланган. Одатда, Ўрта Осиё заргарлари билакузуқларни икки бошли илон шаклида яшашган [Файзиева Д.О.: 13-бет]. Бу илон-тумор инонч-эътиқодлар рамзи сифатида қўлланиши билан бирга, кундалик турмушда кўп қўлланадиган буюмлар ҳам илон тасвирида ясалган. Бунинг намунаси сифатида Иссиқ кўрғонидан топилган уй-рўзғор буюмлари орасида сопи илоннинг боши шаклидаги чўмич характерлидир [Акишев К.А: 114-бет]. Қадимги туркий қавмларда илон култи муқаддас саналгани маълум, аммо илонга нисбатан турли диний оқимларнинг таъсири уни муқаддас жонзот сифатида талқин қилиш ҳақидаги қарашларни ўзгартирган. Жумладан, ўзбек халқи исломни қабул қилгандан кейин эзгулик ато этувчи “муқаддас” илонлар “мусулмон”, заҳарли илонлар эса “кофирлаштирилган” [Файзиева Д.О.: 12-бет].

Илон тимсоли исломиятдан олдин эзгулик, фаровонлик, бойлик ато этувчи бўлгани учун ҳам тасвирий санъатда муҳим ўрин эгаллаган. VIII асрга мансуб туркий-рун ёзувидаги Ирқ битиги (Фол китоби)даги тимсоллар ғайритабиийликни ўзида мужассам этганлиги билан диққатга сазовордир. Бу битигдан қуйидаги парчага эътибор қаратамиз:

Altun babaşlıǵ jılanman. Altun qoruǵsaqımın qılıçın kasıpan özüm yol intın başımın yöl abıntın tır. Ança bilinglar: yablaq ol – Олтин бошли илонман. Олтин қорнимни қилич билан кесганда, танамга йўл индандир, бошимга йўл уйдандир, дейдилар. Шундай билинглар: ёмондир бу.

Бу ҳикоячанинг талқини ва таржималари турличадир. С.Е.Малов ўзи қилган таржимани шубҳали деб қарайди [Малов С.Е: 86]. Турк олими Х.Н.Ўркун ҳам айти шу ҳикоячани турк тилига таржима қилганда, сўрок аломатини қўйган, яъни мазкур ҳикояча Ўркун учун тушунарсиз бўлган ва у ҳам бунинг удумлар билан боғлиқ томонларига диққат қаратмаган. Биз Н.Раҳмоновнинг қадимги туркийдан ўзбекчага қилган табдилини олдик [Раҳмон Н.: 135].

Олтин бошли илон нима ёки ким? Илон шунчаки жонзот эмас, шунчаки жонзот бўлмагани учун ҳам, унга инсоний хусусият кўчирилган (хайвонларнинг инсон каби биринчи шахс тилидан гапириши эртакларда кўп учрайди). Н.А.Раҳмонов мазкур парчани таҳлил қилар экан, уни қуйидаги удум билан боғлайди: “Агар уйда илон пайдо бўлса, уни уч кунгача ўлдириш керак эмас, тўртинчи куни эса ўлдириш керак (гап бу ўринда қадимги туркларнинг инонч-этиқодлари тўғрисида кетяпти – Ҳ.А.). Агар илон уч кун ичида уйдан ўз-ўзидан кетса, уй эгасига даромад, бойлик келади” [Раҳмон Н.: 114]. Ҳикоячанинг мақсади очилгандай туюлади. Лекин, бизнингча, “олтин бошли илон” ғайритабиий тимсол экани бу китобда эътибордан четда қолган кўринади. Қолаверса, илонни, умуман, “Ирқ битиги”даги ғайритабиий тимсолларни таҳлил қилиш бу китобнинг вазифаси бўлмаган.

Илоннинг туркий халқлар ёзма адабиётида ва фольклорида турли мақсад ва маънода қўлланишида ўзига хослик бор. Ўзбек фольклоридаги

илон образи махсус тадқиқ этилган [Файзиева Д.О]. Гарчи илон култи ва унинг бадиияти ҳақида диссертация ёзилган бўлса ҳам, илон тимсолининг мифологик асослари, илоннинг ғайритабиий маъноси ва вазифаси, Шарқ халқлари санъатида, халқ оғзаки ижодида тутган ўрни ҳали алоҳида тадқиқот ишлари олиб боришни талаб этади. Зотан, халқ оғзаки ижодида ва илк ёзма манбаларда қандай тимсол бўлмасин, ғайритабиийликдан холи талқин ва таҳлил қилиш мумкин эмас. Жонзотлар, ўсимликлар ва бошқа буюмлардан иборат тотемлардан ташқари, “илгариги даврларда талаффуз қилинган **сўз ҳам** тотем бўлган. Энди сўз ўлувчи ва тирилувчи худоларга ўша Тушунча сифатида мурожаат этади. Тотем ўзи ҳақида ўзи гапиради (бакиради, куйлайди, ижро этади); уруғчилик жамиятининг худолари ўз мифологемаларини ўзлари эмас, балки отанинг, уруғбошининг, шоҳнинг ёки қоҳиннинг оғзи билан гапиради. Бу мифологемалар, “сўзлар” ўзларига (жамоага) ўзлари мурожаат этмайдилар, балки худоларга – вазифа жиҳатидан жамоанинг ўринбосарига мурожаат этадилар” [Фрейденберг О.М.: 103]. Агар “олтин бошли илон” тимсолини О.М.Фрейденбергнинг мазкур нуқтаи назари бўйича талқин қилсак, “Ирқ битиги”даги бу тимсол – тотем, уруғнинг (яъни илонни муқаддас деб билган ва ўзлари учун тотем деб билган уруғ) номидан у гапиряпти, “олтин бошли илон” – уни муқаддас деб билган жамоанинг худоси. Агар О.М.Фрейденбергнинг “талаффуз қилинган сўз ҳам тотем бўлган”ини “олтин бошли илон”нинг сўзига татбиқ қиладиган бўлсак, мазкур ҳикояча метафора асосига қурилганини англашимиз мумкин. Шу билан бирга, қанотли илон айрим туркий халқлар эртакларида салбий хусусият ифодалашини инобатга оладиган бўлсак [Стеблева И.В.: 24], бунга, юқорида айтганимиздек, исломнинг таъсири деб қараш керак бўлади ва қадимги тасвирий санъатда бу ғайритабиий тимсол учрамаслиги аён бўлади.

Туркий халқлар мифологиясида қушлар ва жонзотлар, шунингдек, қанотли жонзотлар уч қаватли олам моделини ифодалайди. Жумладан, илон ер ости оламини ифодалагани учун доим қанотли жонзотларга қарама-қарши қўйилади. Аммо универсал мифологиянинг айрим туркий халқларда

сақлангани ва айримларида йўқолгани сабабли, турк халқ эртақларида исломдан олдинги илоннинг ғайритабиий хусусияти йўқолган, деб хулоса қилишимиз мумкин. Зотан, цивилизациялашган халқлар мифологиядан узоқлашади, замонавийликнинг таъсири эртақларнинг ҳам асл моҳияти ўзгаришига олиб келади.

Адабиётлар:

1. Акишев К.А. Курган Иссык. Москва, “Искусство”, 1978.
2. Малов С.Е. Памяники древнетюркской письменности. Москва, “Литература”, 1951.
3. Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. История искусств Узбекистана. Москва, “Искусство”, 1965.
4. Раҳмонов Н. Турк хоқонлиги. Тошкент. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.
5. Стеблева И.В. Очерки турецкой мифологии. Москва, “Восточная литература”, 2002.
6. Файзиева Д.О. Ўзбек фольклорида илон образи (генезиси ва бадиияти). НДА, Тошкент. 2004.
7. Фрейденберг О.М. Миф и литература древности. Москва, Главная редакция восточной литературы, 1978.